

Alicja Z. Nowak

ORCID 0000-0001-5549-7550

Uniwersytet Jagielloński

Myśl pedagogiczna w prawosławnych drukach XVI–XVII wieku w metropolii kijowskiej – wybrane przykłady

Słowa kluczowe: dziecko, oświata, druk, podręcznik, paratekst

W metropolii kijowskiej w drugiej połowie XVI wieku rozwinęło się prawosławne szkolnictwo oraz drukarstwo. Powstające wówczas ośrodki oświatowe potrzebowały wykształconych kadr, a także ksiąg, które mogłyby stać się podstawą nauczania. Pierwsze centrum naukowo-akademickie i wydawnicze, a następnie także oświatowe zorganizował książę Konstantyn Ostrogski około 1576 roku w Ostrogu. Dziesięć lat później drukarnia i szkoła powstały z inicjatywy świeckich mieszczan zrzeszonych w cerkiewnym bractwie lwowskim oraz wileńskim. W kolejnych latach wiele podobnych placówek tego typu w innych miastach¹.

Najstarsze drukowane elementarze, które wykorzystywano do domowej i szkolnej nauki czytania ukazały się dzięki działalności moskiewskiego typografa Iwana Fedorowa. Inicjator drukarstwa na ziemiach ukraińskich w 1574 roku wydał we Lwowie *Bukwar*, a cztery lata później uzupełnioną jego reedycję w Ostrogu. Wśród dodanych przez Fedorowa elementów w drugiej edycji znajdziemy m.in. greckojęzyczne wersje modlitw i słynną pracę bułgarskiego mnicha Chabra *O piśmie* (Оказаніе како состави є҃тъи Кириль Философъ азъвєѣѣѣ, по ѣзыкѣ словєньскѣ и книги прєвєдє, ѿ грєчєсѣькихѣ на словєньскїи ѣзыкѣ, k. 48–57)². Zdaniem ba-

¹ Na ten temat por. V. Nosilia, *Oświata ruska na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVII wieku*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia*. (Kultura Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. *Hermeneutyka wartości*, t. 11), red. M. Kuczyńska, Warszawa 2017, s. 141–173; por. także wybrane artykuły z tomu *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002.

² Tekst w języku polskim: *Pasterze wiernych Słowian: Święci Cyryl i Metody*, tłum. A. Naumow, Kraków 1985, s. 26–31.

daczy, w kolejnych stuleciach oba elementarze stanowiły inspirację dla tej kategorii drukowanych pomocy naukowych³.

Tytuły większości późniejszych edycji z przełomu XVI/XVII w., wśród których najczęściej było wileńskich, niosły informację o młodych adresatach prac: „ДѢТЕМЪ ХОТАЩИМЪ РАЗЪМѢТИ ПИСАНІЕ”, „МЛАДОЛѢТНЪМЪ ОТРОЧАТОМЪ”. Zdecydowanie więcej informacji na temat odbiorców ksiąg, a także wiele wskazówek dotyczących ich przeznaczenia, znajdziemy w ramie wydawniczej elementarzy, gramatyk, leksykonów i innych publikacji religijnych. Komentarz wydawcy, redaktora, autora, drukarza był szczególnie cenny w drukach pełniących różnorakie funkcje. Niekiedy przemowy, listy dedykacyjne i pozostałe parateksty zawierały elementy laudacyjne. Pochwała odnosiła się zarówno do osób, które trudziły się, aby dzieło powstało i dotarło do czytelnika w formie druku, jak i samych ksiąg, oraz wiedzy, którą dystrybuowały.

Elementarz przygotowany we Lwowie (1574), pierwsze tego typu wydawnictwo w metropolii kijowskiej, był drukiem niewielkiego formatu (8) i objętości (40 stron). W jego ramie wydawniczej Iwan Fedorow – typograf i redaktor – umieścił informacje dotyczące pochodzenia tekstów zawartych w pracy („Ѡ ВЪЖИТВЕННЪМЪ АПЛА И ВЪНОСНЪМЪ СЪВЪХЪ ОЦЪ ОУЧЕНІА И ПРЕПОДОБНОГО ОЦА НАШЕГО ІВАНЪНА ДАМАСКИНА Ѡ ГРАМТИКІИ МАЛО НЪЧТО”) oraz jej dydaktycznego przeznaczenia – młodemu odbiorcy („ради скорого младенческаго наоученіа”)⁴.

Oprócz materiału gramatycznego, który, według posłowia, miał pochodzić z dzieła Jana Damasceńskiego⁵, w drugiej części książki znalazły się modlitwy, które służyły za tekst dydaktyczny, a jednocześnie religijny, do zapamiętania i rozwijania dziecięcej pobożności. Należy podkreślić, że ówczesne pomoce dydaktyczne łączyły dwa cele: pedagogiczny (naukę czytania, pisania i podstaw gramatyki) i formowanie religijne. Dlatego w skład elementarza weszły modlitwy odmawiane o różnych porach dnia: *Królu niebieski*, *Modlitwa Pańska*, nicejsko-konstantynopolitański symbol wiary, *Ослаби, прости, відпущти* (pokutna modlitwa Jana Zło-

³ W XVI–XVIII wieku, a i później, bukwaru ukazywały się w wielu innych drukarniach, zdaniem Jarosława Isajewicza wszystkie nawiązywały do pracy Iwana Fedorowa, por. Я. Исаевич, *Периодрукар Иван Федоров и виникнення друкарства на Україні*, Львів 1983, s. 75–83; О. Клименко, *Перші друковані кириличні букварі та їх вплив на становлення і формування навчальної книги в Україні*, „Вісник Львівського університету. Серія книгознавство”, 2006, вип. 1, s. 41–54.

⁴ *Буквар Івана Федорова*, оргас. В. Німчук, Київ 1975.

⁵ Wasyl Nimczuk przywołał artykuł Vatroslawa (Ignacego) Jagicia, (И. В. Ягич, *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке*, [w:] *Исследования по русскому языку*, т. I, ч. III. СПб., 1885–1895), wedle którego przypisywana Janowi Damasceńskiemu gramatyczna praca *O ośmiu częściach słowa* w istocie powstała w Serbii w XIV w. i jest tłumaczeniem wcześniejszego kompilacyjnego opracowania w języku greckim, por. В. Німчук, *Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства*, [w:] *Буквар Івана Федорова*, s. 89, <<http://litopys.org.ua/>>.

toustego 7.), Modlitwa do Najświętszej Trójcy (*Всесвятая Троице, Премудрости Наставниче* – kondak, ton 7 niedziela seropustna), Pozdrowienie Anielskie (*Богородице Дѣво*), modlitwa Włodzimierza Monomacha⁶, Bazylego Wielkiego (modlitwa przed snem, powieczrze) i Manassesza, króla judejskiego⁷. Porządek występowania modlitw w elementarzu był zbliżony do układu z czasosłowa⁸, a ich obecność w księdze godzin kanonicznych miała na gruncie południowo - i wschodniosłowiańskim długą tradycję⁹.

W tej części pracy Fedorow umieścił również skierowane do dzieci i wychowawców sentencje z *Księgi przysłów* (22–24, 29) oraz *Mądrości Syracha* (30) na temat korzyści z nauki i o problematyce moralno-etycznej. Były one obecne najpierw we wczesnochrześcijańskiej literaturze pedagogicznej¹⁰, a następnie w wielu rękopiśmiennych księgach ruskich, które dotyczyły wychowania (np. w *Domostroju*). Biblijne cytaty z ksiąg mądrościowych Starego Testamentu umieszczali w bukwarach także ich ruscy redaktorzy i wydawcy, m.in. Tymofij Werbycki (1627)¹¹. Obok starotestamentowych wersetów przywoływano cytaty z Nowego Testamentu. We lwowskim elementarzu znalazły się te z listów św. Pawła do Efezjan (6,1–4), Koloosan (3,12b–16), *Pierwszego listu do Tesaloniczan* (5,14–23). Wypisy ze względu na treść dzielą się na te skierowane do młodych odbiorców i, znacznie liczniejsze, do ich rodziców, służące jako skarbnica porad dla wychowawców i źródło gotowych pouczeń.

Bukwary były przeznaczone dla tych, którzy rozpoczynali naukę, a zatem głównie dla dzieci: „*перваго ради оученіа дѣтскаго*” – jak czytamy we wstępie ostrogskiego elementarza Iwana Fedorowa¹². Niekiedy ten cel i odbiorcę wskazywano w kolofonie, co ilustruje m.in. informacja przekazana przez Tymofija Wer-

⁶ Modlitwa została dołączona w latopisach do *Pouczenia dla dzieci* (tzw. *Testamentu Włodzimierza Monomacha*), Я. Ісаевич, *Периодрукар Іван Федоров...*, s. 64. Książ nie był autorem tekstu skompilowanego z fragmentów wielkopostnych modlitw i służb, por. М. Корзо, *Українська і белоруська катехетическа традиція кінця XVI–XVIII вв.: становлення, еволюція і проблема заимствований*, Москва 2007, s. 510.

⁷ Pieśń pokutna, modlitewne wyznanie grzechów biblijnego króla Manassesza, zachowały się w *Didaskaliach* (III w.) i *Konstytucjach Apostolskich* (IV w.), tekst i omówienie A. Suski, *Modlitwa Manassesza (wstęp, przekład z greckiego, komentarz)*, „Studia Theologica Varsoviensia” 20, 1982, nr 2, s. 201–215.

⁸ *Ibidem*.

⁹ В. Німчук, *Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства...*, s. 91.

¹⁰ I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, tłum. S. Łoś, Warszawa 1969, s. 456.

¹¹ Por. także skład bukvara wileńskiego z 1596 r.: *Кніга Беларусі 1517–1917. Зводный каталог*, red. Г.Я. Галенчанка et al., Мінск 1986, nr 46.

¹² Fotokopia wstępu elementarza, por. Я.Д. Ісаевич, *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів 1989, s. 111.

byckiego w elementarzu kijowskim z 1627 roku: „Благодатїю всеиѣнаго Бѣга, во просвѣщенїе разума, возрастѣ маденческоиѣ народѣ русїйскаго сїа напечатася въ градѣ Кїевѣ [...]”¹³.

Początkowo program nauczania dzieci zakładał kurs wstępny z nauką czytania tekstów z tzw. małego czasosłowa (wersja krótka) i psalterza, gdy jednak pojawiły się drukowane elementarze, zalecano kontynuowanie edukacji, wykorzystując cerkiewne księgi dopiero po opanowaniu podstawowego materiału. Pierwsze miejsce elementarzowi wśród innych ksiąg ważnych dla budowanego przez prawosławnych w Rzeczpospolitej systemu nauczania wyznaczał Melecjusz Smotrycki. W przedmowie do nauczycieli szkolnych, która poprzedzała jego popularną przez dziesięciolecia *Gramatykę* z 1619 roku (Jewie)¹⁴ radził zachować odpowiedni, wynikający ze stopnia trudności i poziomu wiedzy ucznia porządek nauczania:

Dla dzieci rozpoczynających naukę bukwar z tej przedłożonej gramatyki pochodzący należy wykorzystywać, aby nawyki gramatyczne z lat dziecięcych wraz z nauką języka nabywały. Po czasosłowie i psalterzu (które opuszczone być nie mają), niechaj owa gramatyka z wykładem czyli z przykładami zastosowania jej z pożytkiem nastąpi¹⁵.

Sekcja elementarzowa była integralną częścią gramatyki Smotryckiego, ale tego typu dodatek mógł pojawić się w nieco mniej oczywistym otoczeniu. Przykładem posłużyć może publikacja bractwa wileńskiego św. Ducha zatytułowana: *Czasownik, a w nim elementarz do nauki dla dzieci chcących rozumieć słowo pisane* (1596)¹⁶. W istocie księgi cerkiewne takie jak czasosłów i psalterz wykorzystywano do nauki, zanim pojawiały się elementarze i inne podręczniki. Polifunkcyjną księgą na gruncie słowiańskim był psalterz z dodatkami (tzw. psaltir’ sledowannaja), z czasosłowem i innymi tekstami, nieznany w greckim Kościele¹⁷. W metropolii

¹³ Bukwar dostępny w internecie pod adresem: <<http://litopys.org.ua/verbbuk/ver02.htm>>.

¹⁴ Gramatykę Smotryckiego wykorzystywano w nauczaniu języka cerkiewnosłowiańskiego przez ponad półtora stulecia. H. Chodurska, *Ogólna charakterystyka druków Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993, s. 196.

¹⁵ „Дѣткамъ оучитисѣ починаючимъ Бѣкваръ зъ той Граматїки вычерпанный, авы склоненїамъ граматичнымъ зъ лѣтъ дѣтинныхъ зъ ловою заразѣ привыкли, до вышченъѣ подаванъ нехай вѣдѣтъ. По Часословѣ зъ ѡфалтыри (которыи вѣсканы быти не мають) вы оученю сѣ оваѣ граматїка зъ выкладомъ, то есть, зъ показованїемъ и оужыванїемъ ей пожиткѣ настѣпитъ”, *Мелетїи Смотрискии, УЧИТЕЛЕМЪ Школьнымъ Явоторъ*, [w:] *ГРАММАТИКИ Славенскїа правїлноѣ Синтагма, Бѣе 1619, к. 3v–4*. Gramatyka jest dostępna na stronie <<http://litopys.org.ua/index.html>>.

¹⁶ *Часовник в нем напреду азбуки к научению детем хотящим разумети писание*, podaje za: *Книга Беларусі 1517–1917...*, nr 46.

¹⁷ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyн Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 150.

kijowskiej ukazało się kilka tego typu psalterzy, którym wydawcy nadawali bardzo różne tytuły¹⁸.

Psalterz, który był księgą o ugruntowanej pozycji podręcznika do nauki czytania, występował także w wersji krótszej, specjalnie opracowanej w celach dydaktycznych (psalter uczebna). Pierwsza wersja psalterza do nauczania została wydrukowana w 1517 r. w Pradze przez Franciszka Skorynę, następnie powtórzona w Wilnie w 1522 r. Językiem tego druku był cerkiewnosłowiański, w przeciwieństwie do języka innych opracowanych i wydanych przezeń ksiąg biblijnych. Ruski językowo był natomiast paratekst – objaśnienia na marginesie praskiego *Psalterza*¹⁹ – oraz przedmowa. To za jej pośrednictwem autor przekładu i wydawca wychwalał psalmy, nazywając je „tarczą przeciw biesowskim nocnym mrzonkom i strachom, pokojem w codziennych troskach i pracach”. Dla ludzi młodych miały być one „ochroną i radością”, zaś dla małych dzieci „początkiem wszelkiej dobrej nauki”²⁰. Edukacyjną wartość psalterza wspominał także Iwan Fedorow w przedmowie wydrukowanego w Zabłudowie wraz Piotrem Mścislawcem, *Psalterza z czasosłowem* (1570)²¹.

O wielofunkcyjności psalterza i szerokim kręgu jego odbiorców, wśród których są również dzieci, wspominali także inni wydawcy. W liście dedykacyjnym z *Psalterza wileńskiego* (1593) Leon Mamonicz pisał w formie wyznania:

[...] trudziłem się gorliwie, aby księgę tę psalterz [...] wydrukować na cześć i chwałę Pana Boga i dla ludu chrześcijańskiego do czytania i zrozumienia, i dla dzieci chętnych do dobrej nauki i braci mojej w chrześcijaństwie, ku pożytecznemu pouczeniu ich w nauce słowa boskiego²².

W przedmowie drukarz zamieścił apologię psalterza, zbliżoną do tej, jaka znalazła się w paratekście praskiej edycji Skoryny. Nazywał księgę m.in. orężem

¹⁸ Na ten temat por. A. B. Вознесенский, *Служебная Псалтирь в восточнославянском книгопечатании XVI–XVIII вв.*, „Труды Отдела Древнерусской Литературы”, 1996, t. 50, s. 217–218; por. także Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., s. 150.

¹⁹ Przykłady komentarzy F. Skoryny por. Arleta Szulc, *leksykalne i słowotwórcze zróżnicowanie cerkiewnosłowiańskich psalterzy redakcji ruskiej z XI–XIX wieku*, cz. 1 *Zróżnicowanie leksykalne*, Toruń 2000; cz. 2: *Zróżnicowanie słowotwórcze*, Toruń 2001.

²⁰ F. Skoryna, *Przedmowa do Psalterza*, [w:] *Franciszek Skoryna z Połocka. Życie i pisma*, tłum. i red. M. Walczak-Mikołajczakowa, A. Naumow, Gniezno 2007, s. 93.

²¹ Fotokopia wstępu elementarza, por. Я.Д. Исаевич, *Литературна спадщина ...*, s. 87.

²² „[...] съ середнѣ понѣдѣла, сѣю книгѣ гл҃еншю Псалты [..] выдрѣковати на честь и хвалѣ Гд҃а Бг҃а и людемъ хр҃стіанскимъ къ читаню и разсменію, а младѣцемъ доверо хотѣшимъ шчитіса, братіи моеи во Хр҃стіанствѣ, къ полѣномъ ѿ и нащѣ слова вѣстѣвнаго наставленію”, Л. Мамоничъ, Бѣгородномъ і мѣтнію Хд҃а Бг҃а нашего украсѣномъ его мѣти пѣсѣ Авкашъ Івановичъ Мамоничъ, старостѣ дисненьскомъ и скѣвномъ Великого Князства Литовьскогого и прѣдѣ Пѣсѣ моеи мѣтивои, [w:] *Псалъми Дѣа Прѣрка, и цѣла*, Вилно 1593; por. fotoprzedruk listu dedykacyjnego w zbiorze *Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны*, red. А. І. Мальдзіс, Мінск 1991, s. 151–152.

w nocnych cierpieniach, pokojem dla duchowych trudów, chwalił za moc odgania-
 nia demonów i przywoływania aniołów. Wedle tej laudacji, najmłodszych czytel-
 ników księga miała utwierdzać w wierze („МЛАДЕНЦЕМЪ СТВЕРЖЕНІЕ”)²³. Fragmenty
 pochwały z psalterza wileńskiego powtórzył Josyf Kiriłłowycz w preface psalterza
 kijowskiego z 1624 roku²⁴. Skoryna podkreślał, że psalmy „ciało pieśnią weselą”,
 a jednocześnie „dusze uczą”²⁵. Mieściło się to w starożytnym kanonie ethosu mu-
 zycznego, który przyjmował, że każda muzyka wpływa na postępowanie człowieka
 i na kształtowanie jego charakteru²⁶. Być może połocczanin inspirował się pismami
 Jana Złotoustego, który często zachęcał swoich wiernych do śpiewania w różnych
 okolicznościach życia wraz z rodzinami oraz do uczenia dzieci i młodzieży pieśni
 religijnych (głównie psalmów, ale także hymnów), wyliczając niezliczone korzyści
 z tego wynikające²⁷. W homiliach komentujących listy św. Pawła do Kolosan i do
 Rzymian opisywał ze szczegółami dydaktyczno-wychowawczą wartość psalmów,
 które uczą cnoty i odpowiedniego postępowania, ale także przynoszą wiedzę, sta-
 nowiąc źródło odpowiedzi na wiele dziecięcych pytań dotyczących praw natury,
 astronomii i innych²⁸. Franciszek Skoryna – bibliista – w oparciu o przykłady z ksiąg
 Pisma św. rozwinął tę myśl pedagogiczną, przystosowując ją jednocześnie do ak-
 tualnego szkolnego programu siedmiu nauk wyzwolonych²⁹. Polecał swoją edycję
 także uczniom, których zainteresowania wykraczały poza wskazany cykl naucza-
 nia, pokazując uniwersalizm Biblii, odnoszącej się do każdej dziedziny życia³⁰ i nio-

²³ Л. Мамоничъ, Предсловіе въ книгѣ сію гл҃енію Псалтырь, [w:] Псалъми Дѣа Прѣка, и цр҃л, Милно 1593; rog. *Прадмовы...*, s. 155.

²⁴ І. Куріловичъ, Предсловіе въ Псалтырь, и къ читателю, [w:] Хв. Тітов, *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, s. 90.

²⁵ F. Skoryna, *Przedmowa do Psalterza...*, s. 93. E. Niemirowski zwrócił uwagę, że być może są to słowa inspirowane przekonaniem Arystotelesa na temat roli muzyki w wychowaniu. E. Л. Немировский, *Псалтирь...*, s. 72. O opiniach Arystotelesa dotyczących tematu zob. S. Longosz, *Śpiew w rodzinie środkiem wychowania w pedagogii św. Jana Chryzostoma* († 407), „Roczniki Nauk o Rodzinie” 56, 2009, s. 43–47.

²⁶ Ibidem, s. 41–54.

²⁷ Ibidem, s. 54.

²⁸ Pochwałę nauczania poprzez śpiew psalmów głosił Jan Złotusty, nawiązując do biblijnych słów św. Pawła z Listu do Kolosan (3,16) w traktacie *O wychowaniu dzieci*: „Naucz więc syna chwalić Pana w psalmach, aby nie miał czasu i ochoty do brzydkich piosenek i złych rozmów”, św. Jan Chryzostom, *O wychowaniu dzieci*, tłum. W. Kania, [w:] św. Jan Chryzostom, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, Kraków 2002, s. 85.

²⁹ A. Naumow, *Skoryna o edukacji*, [w:] idem, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, s. 195–198.

³⁰ Ibidem, s. 198–199.

сăcej науку „для мѡдзееы и людзи простых”, для мѡдрых заі и наuczycieli бѣдăcej „powodem do podziwiania”³¹.

Także inne księgi z materiałem śpiewanym mogły być wykorzystywane в целях dydaktycznych. W przedmowie lwowskiego *Ośmiogłosnika* з 1671 roku braccy autorzy przekonywali, że krótsza i prostsza wersja oktoicha (niedzielna) jest przystępna młodemu odbiorcy i бѣdzie wartościowym źródłem wiedzy „dzieci uczących się в школах”. Dzięki niej nabiorą dobrych nawyków, skłonności do pobożnych uczynków, бѣдă od najmłodszych lat wdrażać się в życie liturgiczne Cerkwi:

Uważam, że nie należy uczyć małych dzieci od razu з większych i zbyt trudnych ksiąg, ale mniejszymi do większych ich przysposabiać, dlatego для dzieci в школах się uczących także *Szestodnew* wydaliśmy, aby do pobożnych postępków i cerkiewnego porządku nawykali podążając ku zbawieniu, jako Nauczyciel Narodów naczynie wybrane głosi в przypowieściach: „Synu mój, nie lekceważ karania Pana, nie upadaj на духu, gdy On cię doświadczа” (Hbr 12,5)³².

Nauka zaszczepiana dziecku od najmłodszych lat zakorzenia się в jego umyśle do tego stopnia, że pozytywne jej rezultaty dostrzec można nawet u osób в wieku podeszłym. Trwałość tej nauki porównywano do liścia wiecznie zielonego lauru, zaś dzieci, podatne на kształtowanie – do plastycznego wosku. Były to argumenty obrazowe, а same metafory popularne в piśmiennictwie chrześcijańskim:

A zwłaszcza gdy з молодых lat nauczy się snadnie kto czegoś dobrego, to pamiętać może do starości swojej, co Prorok Boży в psalmodii swojej poświadcza tymi słowami: „Boże, Ty mnie uczyłeś od mojej młodości, i do tej chwili głoszę Twoje cuda aż do starości i wieku sędziwego” (Ps 71,17). Młodość bowiem niczym wosk roztopiony, на którym, co zechcesz, wyobrazić możesz i jak drzewo laurowe nieustannie zielone, tak więc за мѡду в pobożności i postępkach chrześcijańskich nauka przez człowieka nabyta, zawsze kwitnąć бѣdzie, а i на stare lata nie zwiędnie³³.

³¹ F. Skoryna, *Przedmowa do Biblii*, s. 41.

³² „Оубажаемъ, иже и дѣтей молодыхъ колшыми зъ разѡ притрѡднѣйшаа вѣ нащѣк ветлѡжати Книгами, але меншыми до волшій приспособолаати нащѣкъ — подовнѣйшаа, для тогѡ и для дѣтей вѣ школахъ оучачиьса сей Шестодникъ реченный выдалисмо, абы повожнѣ постѣпковѣ навываючи, и вѣ црковнѡ Бжѣтвеннѡ Правилѣк лѣта свои къ спїнію вчесе и годнѣ заправлали, тако Мѡчѣль Нарѡдовѣхъ Госѡдъ избранъ проповѣдѡетъ зъ Притчей: «Сынъ мой не пренемагай наказанїамъ Гнїимъ, ниже славокъ ѡ негѡ вблнчаемъ.» Блѡгочестивомъ и христолоубивомъ и православномъ Церкве Восточной Чителникови, мирѡ, здравїе и спасенїе, ѡ Бѣга Оца нашегѡ, и Гдїа Ісѣ Хрїта, блїтъ временныхъ и вѣчныхъ Воздателѡ, [w:] Октвихъ сирѣчь Осмогласникъ. Творенїе Прїеб Оца Іѡанна Далмаскина и прѡ С Оцѣ, Львовъ 1671, к. 3.

³³ „Я зѡлаща гды зъ молоды лѣтъ нащчитисѡ snadнѣк кождый чогѡ доброго и памятати до старости своей можеть, що Прѡркъ Бжїї вѣ Псалмодїей своей посвѣдчаеть вѣ тые слова: «Бжѣ мой иже нащчилъ ма еси ѡ юности моеа и до нїѣк возвѣщїшъ чѡдеса твоа, и даже до старости и матерства.»

Celem nauczania w świetle omawianego pratekstu było zarówno opanowanie konkretnej wiedzy, jak i osiągnięcie zbawienia, co zostało wyrażone dwukrotnie. Po raz pierwszy – w formie rady dla rodziców, aby ich miłość przejawiała się staraniem o religijną formację dziecka, która zaowocuje wychowaniem wiernych synów Świętej Wschodniej Cerkwi Prawosławnej i przyszłych mieszkańców Królestwa Niebieskiego:

I nie przypadkiem rodzice powinni kochać swoje dzieci nie dla innej przyczyny, ale żeby dzięki dobrym i duchowo pożytecznym naukom stały się Królestwa spadkobiercami i dziedzicami, a że wiek dziecięcy samemu Zbawicielowi naszemu Jezusowi Chrystusowi był i jest umiłowany, rozumiemy z tego, że gdy uczniowie Jego wzbraniali przynoszącym dzieci dostępu do Jezusa, wówczas On „widząc to, oburzył się i rzekł do nich: *Pozwólcie dzieciom przychodzić do Mnie, nie przeszkadzajcie im; do takich bowiem należy królestwo Boże* (Mk 10,14). I odślonił przed nimi ukrytą mądrość, która również jest w Ewangelii opisana: „On przywołał dziecko, postawił je przed nimi i rzekł: *Zaprawdę, powiadam wam: Jeśli się nie odmienicie i nie staniecie jak dzieci, nie wejdziecie do królestwa niebieskiego* (Mt 18,2–3)³⁴.

To przesłanie zostało powtórzone w wypowiedzi skierowanej bezpośrednio do rodziców. Autor apelu zastrzegał, że nie występuje w roli pouczającego, ale przychylnego doradcy, który pragnie wyrazić szczerą troskę o należyte prowadzenie dzieci ku zbawieniu³⁵. Jak widać, przedmówcy lwowskiego *Oktoicha* poświęcili wiele uwagi religijnemu kształtowaniu dzieci, zwracali uwagę na odpowiedzialność rodziców przed Bogiem. Jednak dla rozwoju myśli pedagogicznej w metropolii kijowskiej o wiele ważniejsza była praca wcześniej wydana w typografii brackiej. W 1609 roku opublikowano we Lwowie dzieło w pełni poświęcone tematyce

Молодость коуѣкъъ такоу воскъ растопленъный, на котороу що зоуещешъ вывѣзрати можешъ, и тако древо Лавръ оуставичне зеленѣетъ, такъ зъ молодѣ въ повожности и постѣпкѣ хрѣтіанскій, набытаа въ члѣкѣ наѣка завше процентаетъ, и въ старости лѣтъъ неѣвадаетъ” Бл҃гочестивомѣ и христіолоубивомѣ..., к. 3.

³⁴ „И не ѿ речи Родичѣоу належѣи любви чада своѣа, не для чого инного варзѣи, едно авы зъ доврѣи и дѣшеполезныи наѣкъ, сталиса црѣвіа оуѣдниками и наслѣдниками, который то вѣкъъ отрочатей и самолиѣ Оѣсителеви нѣшеи Іс Хрѣтѣс выль и ѣ любимый, зъ вѣтвеннаго Ѣвѣліа Ёго Оѣго вырозѣмѣваемъ, гды Ѣѣчници Ёго, приносящи дѣѣти прещахѣ Іс же видѣвъ негодова и рече наѣ: Оставьте дѣѣтей приходити къ миѣ и не враните миѣ, тацѣхъ во ѣ Црѣвіе Бж҃іе, и оны ѿкрываеѣса, гаже оуѣаенное ѣ ѿ прѣѣри тако и выжѣи тамже въ Ѣвѣліи вписано, ижъ прѣѣи отроча постави ѣ посредѣ оуѣчникѣ своѣи и вѣвелѣи ѣ рече наѣ: иже аще едино таковоѣ отрочатѣ прѣѣметъ въ имя мое, мене прѣѣметъ [...]”, Бл҃гочестивомѣ и христіолоубивомѣ..., к. 3.

³⁵ „Родителіе не хоуеио вѣ быти оуѣчителѣми, але толко зъ любви желѣе, внимати такъ любви си оуѣразѣ чада подоуаеѣтъ, возлагайте срѣцѣ вашѣи рѣцѣ, на глава ѣ вѣнчающе ѣ вѣтвеннаго оуѣчѣиа, оуѣчаеѣса авоуѣкѣи Догматѣ сѣѣи, черпаюѣ ѿ Оѣца нѣнагѣ ѿ Источника животнагѣ влѣвѣнїе, авыса стали Црѣкве Оѣѣи Восточной Православной вѣѣрными гѣдными и послѣдшыми сѣами, а потѣо црѣвіа нѣнагѣ сподокли”, Бл҃гочестивомѣ и христіолоубивомѣ..., к. 3v.

wychowania dzieci z tytułem **Иже въ Свѣтыхъ Оѣдъ нашего Іоанна Златоустаго Бесѣда избраннаа, въспитаніи чадѣ.** Tytuł jest nieco mylący, ponieważ nie było to tłumaczenie słynnego dzieła Jana Chryzostoma *O próżności i wychowaniu dzieci*, ale praca dotycząca pedagogiki, będąca, jak pisali redaktorzy, kompilacją różnych homilii i mów św. Jana. Wydanie zawiera także wybrane fragmenty prac Bazylego Wielkiego. W krótkim wprowadzeniu przedstawiono zagadnienia podjęte w pracy (m.in. o obowiązku wychowywania dzieci, o szacunku wobec rodziców, o naśladowaniu cnotliwych rodziców), wskazano jej odbiorców: rodziców i dzieci³⁶. Tekstom towarzyszą ciekawe, zarówno prozatorskie, jak i wierszowane parateksty autorstwa intelektualistów z metropolii kijowskiej. Jest to pierwsza publikacja zawierająca szerszy materiał o charakterze poradnikowym przeznaczony dla rodziców. Podobnie jak w przypadku innych omawianych wydań, zawiera teksty, które służyć mogły nauczaniu dzieci. Analizie pedagogicznej myśli zawartej w tej publikacji, ustaleniu pochodzenia tekstów patrystycznych, autorstwa tłumaczeń i paratekstowych komentarzy, dotyczących pedagogiki poświęcę osobną uwagę w odrębnym artykule.

Informacje z karty tytułowej druku lwowskiego z 1609 roku nie pozwalają ustalić prawdziwej zawartości publikacji. Nie zawsze jest to możliwe nawet w oparciu o materiał paratekstowy. Przykładem posłużyć może najstarsza cyrylicka drukowana księga – *Oktoich* Szwajpolta Fiola z 1491 r., w składzie której znalazła się praca przypisana Janowi Złotoustemu pod tytułem *Słowo Jana Złotoustego o tym jak rodzice powinni dyscyplinować dzieci* (k. 166v–167)³⁷. Zawarte w tym pouczeniu zalecenia składają się głównie z wypisów z biblijnych ksiąg mądrościach i innych źródeł, przypisanych temu słynnemu i cieszącemu się autorytetem Ojcu Kościoła. Nie był on zwolennikiem zalecanych w tym *słowie* cielesnych kar dla dzieci³⁸: „Казни сна своего ѿ оуности его и покониъ та на старость твою и дасть дѣши

³⁶ „Ико подобаетъ родителямъ древнимъ отъиъ подражати, какже в чадехъ. И какоже не добръ въспитавше ихъ сждѣ поднимутъ родителейе. И в еже изъ млада подати та въ навыченіе писаній, яко семоу вываелѣи виновни сѣтъ родителие еже добре имъ быти. И в повиновеній чадѣ къ родителямъ. И тако никадже полза родителей нагѣти сѣихъ и сихъ не подражати добродѣтели. Сложенное слово ѿ различныхъ бесѣдъ. Иже въ сѣихъ оѣдъ нашего Іоанна Златоустаго. Въ оещою ползѣ родителей же и дѣтемъ” Иже въ Свѣтыхъ Оѣдъ нашего Іоанна Златоустаго Бесѣда избраннаа, въспитаніи чадѣ, Львовъ 1609, к. 1 r.–v.

³⁷ J. Rusek, *Oktoich Szwajpolta Fiola a rękopiśmienne Oktoichy w księgozbiorach polskich*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie...*, s. 38.

³⁸ Jan Chryzostom pisał o groźbie kary cielesnej, która odnosi pedagogiczny skutek i o bezcelowości bicia dziecka, które karane ustawicznie w ten sposób, uczy się gardzenia biciem. Jak pisał „Dziecko winno bać się, ale nie winno być bite”, Jan Chryzostom, *O wychowaniu dzieci*, tłum. W. Kania [w:] św. Jan Chryzostom, *O małżeństwie, wychowaniu dzieci i ascezie*, Kraków 2002, s. 84.

твоеи красотоу. Не славлѣи мѣдѣнца, аще въ и жезломъ вѣши его, нѣ не оумреть нѣ здравѣе боудеть”³⁹.

Księgi, które były w użytku Kościoła (także państwa) stały się wielofunkcyjne już w średniowieczu. Dlatego rolę podręcznika mogły pełnić księgi cerkiewne, zwłaszcza wielokrotnie drukowane w metropolii kijowskiej czasosłowy, psalterze, oktoichy czy też ewangelie pouczające⁴⁰. W drugiej kolejności wydano także elementarze i gramatyki, które zawierały starannie dobrane wypisy m.in. z Pisma św. i wymienionych ksiąg. Jednocześnie ich pojawienie się spowodowało korektę programu nauczania, który przewidywał, że staną się one podstawą nauczania początkowego. Analiza treści pedagogicznych, które w postaci paratektstu towarzyszyły edycjom ksiąg szkolnych i cerkiewnych pokazuje, że pierwszy etap kształcenia dzieci, obejmował, podobnie jak w czasach starochrześcijańskich, przekazywanie wiedzy i umiejętności, a jednocześnie kształtowanie pobożności. Dlatego większość komentarzy w formie przedmów, posłowi i innych elementów dodatkowych była zaadresowana do wychowawców, rodziców, głównie ojców i pełniła funkcję przewodnika po księdze, wskazując zawarty w niej materiał, jego funkcję, przeznaczenie, sposób wykorzystania (np. kolejność ksiąg) i wpływ na młodego ucznia. Ważnym elementem tego opisu była pochwała księgi i wiedzy, która „czyni człowieka godnym tego miana” („презъ ню члкъ члкомъса находить”)⁴¹ i która powinna być nie tylko źródłem nabywanej przez dzieci i młodzież mądrości i umiejętności, ale istotnym wprowadzeniem na drogę życia, wiodącą do dobrej wieczności („авы зъ добрыѣ и дшеполезныѣ наѣкъ, сталиса црѣвѣа оугдѣниками”).

³⁹ Oktoich jest dostępny pod adresem: <<https://dlib.rsl.ru/viewer/01003441720?page=332>> [10.12.20].

⁴⁰ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., s. 177.

⁴¹ Пор. „Звѣща надъ все хотѣчи оубажати, // Жѣвы васъ заразъ вѣ наоукѣ заправовати. // О котрой такъ зъ жродла все доврое походитъ, // И презъ ню члкъ члкомъса находить. Котроую такъ наддеръ стѣи поважають, // Же злотѣи оуроженѣ называютъ”, На Злотоѣстаго и до Читѣлиникъвѣ, [w:] Иже въ Свѣтыхъ Оцѣа нашего Іуанна Злотоѣстаго..., к. 3v.

SUMMARY

Alicja Z. Nowak

Pedagogical Thought in Orthodox Prints – Selected Examples (16th–17th Centuries Kyiv Metropolitanate)

Keywords: child, print, education, textbook, paratext

Orthodox education and printing developed in the Kyiv Metropolitanate in the second half of the 16th century. Educational centers that were established at that time needed educated human resources and books that could become the basis of education. At that time the role of a textbook played Church books (psalters, orologions, oktoechos), which became multifunctional already in the Middle Ages and also first printed primers and grammars, containing carefully selected excerpts, e.g. from Holy Scripture and other religious books.

The analysis of the pedagogical content that accompanied the editions of school and church books in the form of a paratext shows that the first stage of educating children, as in old Christian times, involved the transfer of knowledge and skills, and at the same time – shaping of piety.

Therefore, most of the comments in the form of preface, letters of dedication and other additional elements were addressed to educators, parents, mainly fathers, and served as a guide through the book, indicating the material contained therein, its function, purpose, use (e.g. order of books) and possible impact on young student.

Karta tytułowa: Грамматика ал'во Сложеніе Писмена, хотящимъса оучитиса Словенскаго языка Младолѣтны Отрочатомъ, Вилно 1621 (fot. dostępna na stronie <https://espresso.tv/article/2014/12/17/smotrycky__brama_vchenosti_chastyna_i>).